

תדפיס מתוך:

מחקרי יהודה ושומרון הקובץ התשיעי

עורך

ד"ר יעקב אשל
המכללה האקדמית יהודה ושומרון

רשות המחקר, המכללה האקדמית יהודה ושומרון - אריאל

תש"ס - 2000

הכתובת "יוסף בן אלעזר בן שילא

איש חורשה" מטבריה

עדות ארכיאולוגית למעבר יהודים מיהודה לגליל

לאחר מלחמת בר־כוכבא

יוסף סטפנסקי

רשות העתיקות, צפת

החפירה בטבריה, גילוי הכתובת ופירושה

בסוף שנת 1996 נערכה בטבריה חפירת הצלה, שבמהלכה נחשפו שרידים משני מאוזוליאיה מפוארים, צמודים זה לזה, שנבנו מאבן בזלת (סטפנסקי, 1998; 1999).¹ מקום החפירה נמצא על מדרון בזלת תלול, הפונה לעבר הכנרת, כ־250 מ' ממערב לחוף הימה וכ־40 מ' גבוה ממנה, באזור הגבול הצפוני של בית־הקברות היהודי של טבריה מתקופת המשנה והתלמוד.

במאוזוליאום הצפוני שרדו רצפת האבן של המבנה, חדר ליקוט עצמות תת־קרקעי ושלושה ארונות קבורה מאבן גיר. במאוזוליאום הדרומי שרדו חלקים מקירות המבנה, תאי קבורה בנויים (איור 1) וכן פריטים ארכיטקטוניים אחדים עשויים מבזלת, וביניהם דלת אבן מעוטרת, אבן המשקוף של מפתח הכניסה של הבניין וארון קבורה קטן מבזלת, שספק אם אפשר לכנותו גלוסקמא. בהסתמך על הממצא הקרמי והנומיסמטי שהתגלה במאוזוליאיה אפשר לקבוע במידה רבה של ביטחון, שהמבנים שימשו לקבורה החל מן המחצית השנייה של המאה השנייה או מראשית המאה השלישית ועד סוף המאה הרביעית לספירה לערך.

על פני אבן המשקוף, שהתגלתה בין שרידי הבניין הדרומי, נחקקה כתובת ביוונית, המעידה על שם בעל המאוזוליאום (איור 2) ותרגומה:²

[הקבר של] יוסף בן אלעזר בן שילא איש חורשה

סגנון הכתובת (ובעיקר כתיבת השמות יוסף ואלעזר בכתיב יווני מלא) מסייע גם הוא לתארך את הקמת המבנים למחצית השנייה של המאה השנייה או לראשית המאה השלישית לספירה לכל המאוחר. הכתובת מצביעה על כך, ששם בעל המאוזוליאום

1. החפירה נוהלה על־ידי מחבר שורות אלה ונערכה מטעם רשות העתיקות (הרשאה A 2528/1996) במימון חברת אהוד תייר בע"מ בעקבות סלילת כביש 348, המחבר את רחוב הפלמ"ח עם כביש טבריה-מגדל. המהנדסים אלי כהן וויקטור מלמד וכן עובדי חברת יחזקאל מורד בע"מ, ובראשם יזהר מורד, הגישו סיוע טכני.

2. הכתובת תורגמה על־ידי עמנואל דמתי. סייע לו וסיליוס צפיריס.

צילום: סנדו מנדריאה.

איור 1: שרידי המאוזוליאום הדרומי בטבריה

צילום: סנדו מנדריאה.

איור 2: אבן המשקוף של המאוזוליאום הדרומי עם הכתובת ביוונית

ביוונית היה יוסיפוס (=יוסף), אביו היה אלאזרוס (=אלעזר) וסבו – סילאס (=שילא), וכן שמוצאו היה ממקום מסוים בשם הוריסה (= חורשה). בכתובת מודגש ייחוסו של הנקבר לשילא, אב המשפחה, באמצעות מילת היחס המיוחדת: TOY (דמתי, 1999).

השם שילא (Silas) היה נפוץ למדי בקרב יהודים ונוכרים בתקופה הרומית, והוא מוזכר תכופות בכתבי יוסף בן-מתתיהו החל מזמנו של פומפיוס ועד המרד הגדול. המפקח על טבריה בעת המרד הגדול, שמונה על-ידי יוסף עצמו, נשא את השם שילא (חיי יוסף, יז, ג), וגם חכמים אחדים בתקופת התלמוד מכונים כך (רבי שילא, אילין דבית שילא; קוסובסקי, תשמ"ה, 644). אין כל הוכחה לקשר בין שילא, המוזכר בכתובת הנ"ל, ובין אחת מן הדמויות האלה, וגם לא עם שילא המפקח על טבריה. עם זאת, אין להוציא מכלל אפשרות קשירת שם זה עם המשפחה הטבריינית האמידה **בר-סילני**, המוכרת מן המקורות התלמודיים. משפחה זו התפרסמה בהיותה תורמת כספים לצדקה באמצעות האמורא רבי חייא בר אבא, שחי ופעל בצפוני ובטבריה במחצית השנייה של המאה השלישית לספירה (צוק, 1987, 29; אליאב, 1995, 59). אפשר, שהמאוזוליאה המפוארים שנחשפו הם אחוזת הקבר של משפחה זו.

זיהויה של ח'ריסה/חורשה

אתר בשם זה, אם כי בגרסה המקוצרת "**ריסא**", מוזכר אצל יוסף בן-מתתיהו כמקום באידומיאה (קדמוניות היהודים, יד, 361; מלחמת היהודים, א, 266), שם פגש הורדוס את אחיו יוסף בשנת 40 לפני הספירה, במהלך בריחתם של הורדוס ובני משפחתו מיהודה בדרך למצדה ולערביה. כשחזר מרומא, שנה מאוחר יותר, כבש הורדוס את האתר, המתואר הפעם כמבצר (קדמוניות היהודים, יד, 400; מלחמת היהודים, א, 294).

מקום זה, **ריסה**, או על פי קליין (תרצ"ט, 102) ואבי-יונה (Avi-Yonah, 1976, 85) **אוריסה / ח'ריסה**, זוהה לפני יותר ממאה שנים עם חירבת ח'ריסה, הממוקמת שלושה קילומטרים מדרום לתל זיף בדרום הר חברון (מפה 1). זיהוי זה התקבל על דעת רוב החוקרים (קליין, שם; אפלבוים, 1962, 9; אבי-יונה, 1984, 115; כוכבי, 1972, 29; Avi-Yonah, 1976, 85 – הזיהוי בסימן שאלה; Tsafir, Di Segni & Green, 1994, 98). אם כן מצביעה לכאורה הכתובת מטבריה על כך שמוצא המשפחה היה מאידומיאה, מן העיירה **ח'ריסה/חורשה** שבדרום יהודה. תארוך הקבר בטבריה מאפשר להניח, שמעבר המשפחה מדרום יהודה צפונה, לגליל, התרחש במהלך המאה השנייה לספירה.

כדי לאשש את הזיהוי בחירבת ח'ריסה מן הראוי לסקור את הממצאים, שהתגלו בסקרים הארכיאולוגיים שנערכו באתר. בסקר החירום של יהודה, שנערך בשנת 1968 (כוכבי, 1972, 72, אתר 201), בסקר של שמריה גוטמן (גוטמן, 1970, כב) וגם בסקר של א' עופר, שנערך באתר לפני כעשר שנים (עופר, 1993, 2), 44, אתר 108] דווח על ממצא מן התקופה הרומית המאוחרת ואילך בלבד, שעיקרו מן התקופה הביזנטית (כולל שרידי כנסייה); לא דווח על שרידים מן התקופה הרומית הקדומה. אולם, סקר שבוצע באתר על-ידי י' ברוך במסגרת הכנת מפת סקר זיף העלה גם חרסים מימי הבית הראשון והבית השני, וכן שרידי גלוסקמאות, שנמצאו במערות קבורה בקרבת החורבה. כן גילה ברוך באתר שרידי קירות אחדים בעלי אופי של ביצור.³ הממצא מימי הבית השני מחזק את זיהויה של ח'ריסה של תקופת הורדוס עם אתר זה. באשר ל"חורשה" המקראית ש"במדבר

3. מידע בעל-פה שנמסר לי על-ידי יובל ברוך ואני מודה לו על הרשות לציין פרטים אלה בטרם פרסומם.

(ספראי, 1980, 87–88). גם אבי־יונה סימן במפה שערך בשנות ה־60 (אבי־יונה, 1964) את "כפר חורשה" ככפר פרזות, הממוקם מערבה יותר, מדרום לדורה. אבי־יונה התכוון בוודאי לאתר בשם חרסה, הנמצא שני קילומטרים מדרום לדורה – כיום הכפר הערבי חרסה (מפה 1). באתר זה לא נמצאו בסקר החירום שנערך בשנת 1968 חרסים הקודמים לתקופה הביזנטית (כוכבי, 1972, 65, אתר 167, "חרסה; שיח' ספן"). לעומת זאת, בסקר של אי עופר נמצאו במקום גם חרסים מן התקופות הרומית הקדומה והרומית המאוחרת [עופר, 1993, (א2), 35, אתר 153, "חירבה חורשה"]. בכפר זה או בקרבתו התגלתה בעבר מערת קבורה עם ממצא קרמי, שתוארך למאה הראשונה לספירה (דיווח של מחלקת העתיקות הירדנית ללא ציון שם מחבר, ראה: "Environs D'Hebron", 1963). מי גיחון סימן במאמרו אודות אדומיאה והלימס ההרודיאני בסימן שאלה (על מפת ביצורי אדומיאה) את יישוב הספר המבוצר האדומי "כפר חורשה" בשני האתרים האפשריים: בחירבת חרסה המזרחית שליד זיף ובחירסה המערבית שליד דורה (גיחון, 1970, 275). אלא ששני האתרים קטנים יחסית בשטחם (כ־12 דונם בלבד) ונשאלת השאלה, האם היה פטולמאוס טורח להזכיר ברשימת ערי אידומיאה יישוב כה קטן? סמוך מאוד לכפר חרסה שמדרום לדורה נמצא אתר רב תקופתי מרשים, בולט ומבוצר בחומה היקפית, שגודלו כ־25 דונם – הוא **חִרְבַת אֶל־מַרְגִים** (מפה 1). בסקרים שנערכו באתר התגלו חרסים גם מימי הבית הראשון וגם מן התקופות ההלניסטית והרומית הקדומה [אם כי, לא דווח על ממצא מן התקופה הרומית המאוחרת; כוכבי, 1972, 66, אתר 168; עופר, 1993, (א2), 36, אתר 155]. אין ספק, שהשם חירבת מרגים אינו שמו המקורי של היישוב. אפשר ששמו המקורי היה חרסה/חורשה – שם שנדד לאתר הסמוך (כיום הכפר חרסה) לאחר נטישת היישוב הקדום. מכל מקום, דומה שבעיית זיהויה של העיר CAPARORSA, המופיעה ברשימת פטולמאוס מן המאה השנייה לספירה, מחכה עדיין לפתרון משביע רצון.

לסיכום נראה, שיש להעדיף את הזיהוי המסורתי של חורשה/חירסה מתקופת הורדוס ומן הכתובת בטבריה עם חירבת חרסה שמדרום לזיף. יש לזכור, שהורדוס עבר בחירסה בדרכו מאזור הרודיון למצדה, ולפי זה עדיף לחפש את האתר בקפר המזרחי של הר חברון. זאת ועוד, הזיהוי עם כפר חרסה שליד דורה אינו סביר עקב סיבה אחרת: קרבתו היתרה לדורה, היא אדוריים – העיר הראשית של הר חברון בתקופה ההלניסטית. אילו הייתה חרסה מתקופת הורדוס ממוקמת בחרסה או בקרבתה ניתן היה לצפות, שיוסף בן־מתתיהו יוסיף לתיאור מקומה את ציון שמה של אדוריים הסמוכה.⁴ מכאן, שעדיף הזיהוי עם חרסה המזרחית שמדרום לזיף. אפשר שבאתר זה קיימים מתחת לשרידים הביזנטיים המאוחרים גם שרידי מצודה, אולי בסגנון מצודות הדרכים עם חלקקות האבן המשופעות והמראה דמוי הפירמידה הקטומה, המתוארכות לתקופה הרומית הקדומה. מיקום מצודה כזו באתר זה שבין זיף לכרמל, לצד דרך הרוחב העתיקה, שקישרה בין יאטה ובין ספר המדבר (כוכבי, 1972, 27, 72 – אתר 200), מתאים למערך המצודות ועשוי למלא פער הקיים במערך זה, הבא לידי ביטוי במפת תפרושת מצודות הדרכים בדרום יהודה (ברוך, 1997, 126; מפה 1). ייתכן שלמצודה כזו התכוון יוסף בן־מתתיהו כאשר ציין את "מבצר" חרסה שנכבש על־ידי הורדוס בדרכו חזרה לירושלים בשנת 39 לפני הספירה.

4. מצפון־מערב לחברון, מדרום לכפר בית כחיל, נמצא אתר נוסף, שצליל שמו דומה – חירבת אבר־חרזה (מפה 1). גודלו כ־15 דונמים, יש בו ממצא הלניסטי, והוא נמצא באזור הגבול שבין "אדום עליון" ל"אדום תחתון" (ספראי, 1980, 23). אלא ששרידי האתר דלים יחסית ואין בהם כדי להצדיק את זיהויו עם חרסה המבוצרת, ובוודאי לא עם כפר חורשה של פטולמאוס.

המעבר מדרום יהודה אל הגליל – בעקבות מרד בר־כוכבא?

היבט אחר שאנו נדרשים לו הוא נסיבות מעבר המשפחה של שילא, איש חורשה, לגליל. אם יש לתארך את הקמת הקבר בטבריה למאה השנייה או לראשית המאה השלישית לספירה ניתן לשער, שבעקבות כישלון מרד בר־כוכבא נמלטו אנשי המשפחה או עברו צפונה עם רבים אחרים מפליטי יהודה. תסריט זה אינו נטול קשיים. דווקא בדרום־מזרח הר חברון, מבין כל חלקי יהודה, הייתה התאוששות מהירה יחסית של היישוב היהודי, ובמאה השלישית לספירה לכל המאוחר, ואולי כבר במאה השנייה יש עדויות ליישוב יהודי איתן, כפי שעולה ממערות קבורה מתקופה זו שהתגלו באשתמוע, ביאטה, בכפר עזיז ובמקומות אחרים (גוברין, 1997). כן קיימת במחקר הדיעה, שאזור זה לא נטל חלק פעיל במרד (שוורץ, 1995, 240–241; גוברין, 1996, 188–189). לדעת יי גוברין (שם) לא השתתפו "עיירות של בורגנין" בדרום (כסוסיה) במרד בשל חיי השותפות הכלכלית, שניהלו יהודי עיירות אלה עם החיילים שאיישו את קו הלימס הרומי. על פי שיטה זו קשה לצפות דווקא מאזור זה, שחריסה כלולה בו, להגירה לגליל.

נגד דיעה זו יצאו לאחרונה ד' עמית וחי' אשל שטענו, שהר חברון כולו, כולל חלקו הדרומי, נטל חלק פעיל במרד בר־כוכבא. טענתם נשענת על תפוצת מטבעות המרד במערב דרום הר חברון ובמזרחו, על ממצאים מימי המרד, שנמצאו במערת סלע בנחל חבר עלי, ועל התעודות שפורסמו בשנים האחרונות, המעידות על בריחת יהודים מיקים שבמחוז זיף אל מערות במדבר (עמית ואשל, 1996). מעניין גם אזכורה של אריסטובוליה בתעודות אלה, המזוהה עם חירבת איסטבול שמדרום לזיף. באתר זה לא התגלה בסקרים ממצא, המיוחס לתקופה הרומית הקדומה, אך הממצא האפיגרפי מוכיח בעליל, שהאתר אכן היה מיושב על־ידי יהודים בתקופה שלפני מרד בר־כוכבא.⁵ מעדויות חדשות אלה ניתן להסיק, לפי אשל ועמית, שאזור זיף – שבתחומו נמצאת גם חיריסה – אכן השתתף במרד ואף נפגע בעקבותיו. על רקע זה ניתן להסביר את נדידת משפחת שילא איש חורשה לצפון, בעקבות הכישלון של מרד בר־כוכבא. גם אם מקבלים את הדיעה, שאזור דרום הר חברון לא השתתף במרד באופן גורף (כגוש יישובי כולל) היו בוודאי בודדים כמו גם משפחות וקבוצות מתוך אוכלוסיית הכפרים, שהחליטו לעזוב את ביתם ולהצטרף לכוחות המורדים. ייתכן, שגם בני משפחתו של שילא מחיריסה נמנו עם אלה, שעזבו את ביתם במהלך המרד. אין כמוכן אפשרות לדעת מה היו הנסיבות המדויקות לעזיבתם, ואין ללמוד מדוגמה אחת על כלל אוכלוסיית יהודה באותה תקופה. העדות העולה מן הכתובת בטבריה על מעבר מיהודה לגליל נדירה, ומתייחסת למשפחה אחת בלבד. על כל פנים, מעניין יהיה לברר – אם אי פעם תיחפר חירבת חיריסה – האם נפגע האתר בתקופת המרד, או שמא שרד היישוב את תקופת המרד בשלום.

הקשרים בין יהודה לגליל – העדויות הספרותיות

רבות נכתב אודות המעבר של המרכז היהודי מן הדרום אל הגליל בעקבות המרד השני, כפי שנלמד מן המקורות הספרותיים (קליין, 1967; אורבך, תשל"ד; ספראי וספראי, תשל"ז; ספראי, תשמ"ה; אופנהיימר, 1991). אי אורבך (תשל"ד, 66) ומי' הר (1977, 72) סברו, שההנהגה היהודית עברה לגליל כבר בתקופת הפולמוס של קיטוס, בשנים 115–117 לספירה, עוד לפני מרד בר־כוכבא. סברה זו לא התקבלה על דעתם של חוקרים אחרים (שוורץ, 1986, 42; אופנהיימר, 1991, 123, הערה 49). עם זאת, כבר בדור יבנה יש עדות

5. זוהי דוגמה למגבלות הסקר הארכיאולוגי לשמש אמצעי לקביעת תולדותיו של יישוב.

לפעילות של חכמים מיהודה בגליל. הנשיא רבן גמליאל שהה בעכו, בטבריה ובמקומות אחרים, ובאותה תקופה למדו חכמים גליליים ידועי שם, כרבי יוסי הגלילי, בבתי־המדרש של לוד ושל יבנה. אם כן, הייתה תנועה רצופה ודו סטרית בין הדרום ובין הגליל בתקופה שבין המרידות (אורבך, תשל"ד; ספראי, תשמ"ה, 8–10; אופנהיימר, 1991, 117–120).

בין החוקרים קיימת הסכמה, שלאחר מלחמת בר־כוכבא, בד בבד עם העברת הסנהדרין לגליל (בבלי, ראש השנה, לא, ע"א–ע"ב, ובמקבילות), התרחשה גם תנועת הגירה מסיבית של פליטים מיהודה לגליל (למשל: אופנהיימר, 1983, 257; 1991, 45–59). מעידה על כך בין היתר אמרתו המפורסמת של רבי שמעון בר־יוחאי: "אדם כשהוא גולה מיהודה לגליל... אין זה קרוי גולה" (מדרש שמואל ה, לה; אורבך, תשל"ד, 59). עם מעבר האוכלוסייה הועברו גם מנהגים שונים כגון הנוהג של שאלת שלום האבל בשבת (שוורץ, 1986, 234; אופנהיימר, 1991, 117–124), וכן יש עדויות למתיחות ששררה בין חכמי הגליל המקומיים ובין חכמי הדרום, שזה מקרוב הגיעו, הבאה לידי ביטוי בדיונים הלכתיים שונים (שוורץ, 1986, 233–239). עם זאת, קיימים חילוקי דיעות סביב מקורות ספרותיים אחדים, המיוחסים לתופעה זו. רוב החוקרים ממקמים את בקעת רימון – מקום הכינוס המפורסם לעיבור השנה, שהתקיים אחרי המרד – ליד רומאנה, בגבול הדרומי של בקעת בית נטופה בגליל התחתון (קליין, 1967, 74; אורבך, תשל"ד, 71; ספראי, תשמ"ה, 50; אופנהיימר, 1991, 48). אך ש' ספראי (תשכ"ו, 30) ויי שוורץ (1986, 46) מעדיפים לזהות אותה עם בקעת רימון שביהודה, מצפון־מזרח לירושלים, ויש המעלים את האפשרות, שמדובר ברימון שבשפלת יהודה (קלונר, 1983, 71). פולמוס ער קיים גם סביב זמן המעבר של משפחות הכוהנים צפונה והתיישבותן ביישובי הגליל, כפי שמשתקף בברייתא המשוחזרת של משמרות הכהונה (קליין, 1967, 62–68; ספראי, תשמ"ה, 196–205; וספרות רחבה נוספת). השאלה הנשאלת היא האם התרחש המעבר בעקבות המרד (ספראי, תשנ"ג, 290), או שמא בתקופה אחרת (לדיעה המאחרת את המעבר למאה השלישית לספירה לפחות ולסיכום הדיעות האחרות, ראה: טריפון, תש"ן).

במאות השלישית והרביעית לספירה נמשך הקשר בין יהודי הגליל ובין הדרום. חכמים גליליים הגיעו גם לדרום הר חברון: רבי אסי הגיע לאשתמוע (אפשר ש"אסי הכהן בירבי", המופיע על הפסיפס של בית־הכנסת בסוסיה, הוא רב אסי הגלילי, שביקר באשתמוע) ורבי אסי, רבי אמי ורבי חייא בר אבא נשלחו על־ידי רבי יהודה נשיאה מטבריה בשליחות לערי ישראל ונראה, שבשליחות זו הגיעו גם לקהילות בדרומא (שוורץ, 1986, 268). רבי חייא בר אבא היה קשור למשפחת סילני הטבריינית, שהיא אולי משפחתו של שילא איש חורשה. ניתן לשער, שנציגים מבני סילני ליוו את רבי חייא בר אבא בסיווריו בדרום, ואם אכן מקורם בחורשה שבדרום הר חברון ייתכן שהיה זה עבורם "סיוור שורשים" בדרום יהודה לאחר נתק של יותר ממאה שנה.

המעבר מיהודה לגליל לאחר מלחמת בר־כוכבא – העדות הארכיאולוגית

להוציא כתובת הקבורה הנדונה כאן מועטה יחסית העדות הארכיאולוגית למעבר היהודים אל הגליל בעקבות מרד בר־כוכבא. העדות הבולטת והנפוצה ביותר לתופעת המעבר מיהודה לגליל היא המנהג של קבורה בגלוסקמאות אבן, שהיה קיים בגליל היהודי החל מסוף המאה הראשונה לספירה. גם בדרום הר חברון, כפי שידוע זה זמן רב, נמשך קיומו של נוהג זה במאות השנייה והשלישית לספירה – עדות לשמירת מסורת שרווחה בימי הבית השני באזור ירושלים בלבד. לאחרונה ריכו יי גוברין את העדויות על

גלוסקמאות ה"דרום" תוך ציון הגלוסקמאות "דמויות הסרקופג", המיוחדות לאזור זה. עם זאת, כאשר הישווה את מסורת הקבורה בדרום הר חברון עם המסורת שרווחה באותה עת בגליל טען, שמנהג ליקוט העצמות בגלוסקמאות אבן, שהשתמר בדרום הר חברון, נעלם בגליל, שם אימצו האומנים היהודיים נוהגי קבורה פגניים, כפי שניתן ללמוד מן הממצא בבית-שערים (גוברין, 1997, 214). אך הממצאים הארכיאולוגיים בגליל מראים, שלצד נוהג הקבורה הראשונה בכוכים או בסרקופגים התקיימה גם מסורת של ליקוט עצמות בגלוסקמאות אבן וחרס עד ראשית המאה הרביעית לספירה לפחות, כפי שעולה מעדות של יותר מעשרים אתרים בגליל התחתון ובגליל העליון המזרחי (וייס, תשמ"ט, 130; אביעם, 1998; שיאון, 1998, לגבי גלוסקמאות החרס; סטפנסקי, 1999, הערה 7; Rahmani, 1994, 24). בטבריה לדוגמה התגלתה גלוסקמא במאוזוליאום שחפרה פי ויטו בקרית-שמאל (ויטו, 1992), וגם במאוזוליאום של יוסף בן-אלעזר, שנדון כאן, התגלה ארון אבן קטן, שניתן אולי לראות בו גלוסקמא. יתר על כן, הגלוסקמאות שהתגלו ברחבי הגליל מתוארכות לפרק הזמן שבין סוף המאה הראשונה ועד המאה הרביעית לספירה, ורובן משויכות למאות השנייה והשלישית – לאחר מרד בר-כוכבא. כלומר, המנהג של שימוש בגלוסקמא לקבורה שנייה החל כנראה בגליל רק אחרי חורבן הבית ולא קודם לכן, והוא השתרש והפך נפוץ במאות השנייה והשלישית לספירה. מכאן שיש רגליים לסברה, שמנהג זה הועבר צפונה לראשונה על-ידי תושבי יהודה אחרי חורבן הבית (שיאון, 1998, 24), וביתר שאת על-ידי פליטי יהודה שעלו צפונה לאחר מרד בר-כוכבא. לי רחמני סבר, שגם תופעת השימוש בגלוסקמאות חרס בגליל החל מן המאה השלישית לספירה, התרחשה בעקבות ההגירה של פליטים מיהודה לאחר שנת 135 לספירה (Rahmani, 1994, 24). אולם, השימוש בגלוסקמאות חרס (לעומת גלוסקמאות אבן) נדיר מאוד ביהודה ונפוץ יותר בגליל. לכן נראה, שהנוהג של שימוש בגלוסקמאות חרס עבר מן הגליל ליהודה (שיאון, 1998, 24) ולא להיפך. לסיכומו של דבר מסתבר, שבדרום יהודה כמו גם בגליל נהגו יהודים ללקט עצמות לגלוסקמאות לפחות עד המאה הרביעית לספירה, ויש לראות בכך נוהג, שהיה משותף ליהודי הדרומא והגליל גם יחד (שוורץ, 1986, 105). הקבורה בגלוסקמאות אבן היא, אם כן, עדות ארכיאולוגית ראשונה במעלה למעבר יהודים מיהודה לגליל לאחר חורבן הבית, ובמיוחד לאחר מרד בר-כוכבא.

שני רמזים נוספים אודות המעבר מיהודה לגליל צוינו בעבר על-ידי ז' ספראי: הראשון הוא כתובת הקדשה חקוקה על בסיס עמוד, שהתגלתה בחורבת יצחקיה הסמוכה לבית-שערים ומוזכר בה "יודן בר צרדה". לפי ספראי צרדה היא אולי היישוב צרדה שבדרום הר אפרים (ספראי, תשמ"ה, 11) אם כי יש לציין, שני אביגד, מפרסם הכתובת, העלה את האפשרות שצרדה היא שם פרטי ולא שם מקום (אביגד, 1967, 212). הרמז השני הוא כתובת קבורה ביוונית מבית-שערים עצמה, שפרסם בי מזר בשנות ה-50 (מזר, 1957, 160–162), ותרגומה: "שלום, גברת מרים בת רבי יהודה מסביבת (!) סוסיה (COYCIA), שלום". מזר (שם) סבר, שמדובר בעיר שושן שבפרס, אך לאחר מכן חזר בו והציע שאולי מדובר בסוסיתא שממזרח לכנרת (מזר, 1986, 132). ספראי (1994, 33) טען, שמדובר באישה שמוצאה מסוסיה שבדרום הר חברון (לסיכום הדיעות על שמה העתיק של חירבת סוסיה, ראה: שר-אבי ואשל, 1998, 31).

אם מקבלים את ההנחה, שרשימת משמרות הכהונה על פי יישוביהן בגליל משקפת את עלייתם של כוהנים רבים מיהודה לגליל לאחר מלחמת בר-כוכבא יש לציין, שנוסף על העדויות הספרותיות במקורות התלמודיים ובשירה הפיוטית התגלו כידוע גם שבתי כתובות אבן אחדות בארץ-ישראל ובתימן, ובהם קטעים מתוך רשימת המשמרות ויישוביהן (נוה, 1978), כולל כנראה שני קטעי כתובות מן הגליל עצמו, מרחוב ומנצרת

(אשל, תשנ"ב; ספראי, תשנ"ג, 292). עם זאת, ביישובים הנמנים ברשימת משמרות הכהונה טרם התגלו עדויות ארכיאולוגיות לנוכחותן היישובית בפועל, וצריך להודות, שהרקע והנסיבות להתיישבות משמרות הכהנים בגליל מחכים עדיין להארה ולהבהרה פרשנית וארכיאולוגית.

כר נרחב להמשך המחקר בנושא זה נמצא, לדעתי, בתחום התרבות החומרית. האם ניתן להבחין בהשפעה יהודאית על סגנונות קרמיים, נומיסמטיים, אדריכליים, אומנותיים ותרבותיים אחרים, שאפיינו את יהודי הגליל בתקופה הרומית המאוחרת, או שמא הייתה תרבותם החומרית של יהודי הגליל, גם לאחר הצטרפותם של פליטי יהודה, פרי המשכיות והתפתחות מקומית-אזורית של תרבות שהייתה קיימת בגליל זה מכבר? מחקר מקיף מסוג זה טרם נערך, והוא עשוי בוודאי לתרום רבות להבנת עצמתו של תהליך המעבר לגליל לאחר מרד בר-כוכבא, שהשפיע כה רבות על המשך קיומו של עם ישראל בארצו.

סיכום

הכתובת מטבריה מזכירה את מוצא משפחת שילא מחורשה שב"דרום". מכאן, שגם בדור השלישי הקפידו צאצאי שילא לציין את התייחסות המשפחה ליהודה. את חורשה ניתן לזהות עם חרבת חריסה שבין זיף לכרמל, מזרחית ליאטה. משפחת שילא עברה כנראה לגליל בעקבות מרד בר-כוכבא, אך הנסיבות המדויקות לעזיבת ביתם אינן ברורות; אם כתוצאה מפגיעה ביישובם, אם כתוצאה מהצטרפות המשפחה למחנה הלוחם, או שמא על רקע אחר, ללא קשר ישיר למרד. משפחה זו השתקמה והשתרשה בטבריה, ואף הגיעה להישגים כלכליים נאים, הבאים לידי ביטוי במבנה המאוזוליאום המפואר שהתגלה, ואולי גם במקורות התלמודיים, המתארים את בני סילני כמשפחה עשירה, התורמת צדקה ביד נדיבה בחסות רבי חייה בר אבא, ראש ישיבת טבריה, במחצית השנייה של המאה השלישית לספירה.

רשימת מקורות

- אביגד נ', 1967;
- "לקט כתובות ארמיות", **ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**, לא, עמ' 211–217.
- אבייונה מ', 1964;
- ארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד, מפה בק"מ 1:350,000**, מחלקת המדידות, ישראל.
- אבייונה מ', 1984;
- גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי**, ירושלים (מהדורה רביעית מתוקנת).
- אביעם מ', 1998;
- "דגיונליוס של קברים ומנהגי קבורה בגליל", בתוך: ש' ניבסון ומ' אביעם (עורכים), **קברים וקבורה בצפון הארץ** (יום עיון מסי' 3 מטעם תחום חפירות וסקר ברשות העתיקות), תקצירי הרצאות, עמ' 8–12.
- אופנהיימר א', 1983;
- "תולדות הסנהדרין בגליל", בתוך: א' שמואלי, א' סופר וני קליאוט (עורכים), **ארצות הגליל**, א, חיפה, עמ' 257–268.
- אופנהיימר א', 1991;
- הגליל בתקופת המשנה**, ירושלים.
- אורבך א', תשל"ד;
- "מיהודה לגליל", בתוך: ש' פינס (עורך), **ספר זכרון ליעקב פרידמן ז"ל** – קובץ מחקרים, ירושלים, עמ' 59–75.

אליאב י', 1995;

אתרים, מוסדות וחיי יום-יום בטבריה בתקופת המשנה והתלמוד (מטוב טבריה 10), ירושלים.

אפלבאום ש', 1962;

"ראשית הלימס הארץ הישראלית", **ציון**, כז, עמ' 1-10.

אשל ח', תשנ"ב;

"שבר כתובת של כ"ד משמרות כהונה מנצרת", **תרביץ**, סא, עמ' 159-161.

ברוך י', 1997;

"מצודות דרכים ביהודה בתקופת הבית השני", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השישי**, קדומים-אריאל, עמ' 125-135.

נוברין י', 1996;

"עיריות של בורגנין בדרומא", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס החמישי**, קדומים-אריאל, עמ' 183-194.

נוברין י', 1997;

"גלוסקמאות דמויות סרקופג מדרום הר חברון (דרומא)", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השישי**, קדומים-אריאל, עמ' 203-216.

נוטמן ש', 1970;

"הרצאה בכנס הר חברון בפני החוגים לידיעת הארץ", בתוך: ש' דר (עורך), **הר חברון - לקט מאמרים ומקורות**, תל-אביב, עמ' ג-כד.

ניחון מ', 1970;

"אדום-אידומיאה והלימס ההרודיאני", בתוך: ש' דר (עורך), **הר חברון - לקט מאמרים ומקורות**, תל אביב, עמ' 267-280.

דמתי ע', 1999;

"כתובת המאוזוליאום בטבריה", **עתיקות**, 38, עמ' 91*-92*.

הר מ"ד, 1977;

"האם נשתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בן-כוסבה", **קתדרה**, 4, עמ' 67-73.

ויטו פ', 1992;

"טבריה, קברים", בתוך: א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל**, 2, עמ' 570-571.

וייס ז', תשמ"ט;

בית-הקברות היהודי בגליל בתקופת המשנה והתלמוד, ניתוח ארכיטקטוני בסיוע מקורות תלמודיים, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

טריפון ד', תש"ן;

"האם עברו משמרות הכהנים מיהודה לגליל אחרי מרד בר-כוכבא?", **תרביץ**, נט, עמ' 77-93.

יוסף בן-מתתיהו;

קדמוניות היהודים, כרך שלישי (ספרים אחד-עשר - עשרים), תרגם א' שליט, ירושלים, 1973.

יוסף בן-מתתיהו;

מלחמת היהודים, תרגם ש' חגי, ירושלים, תשמ"ג.

יוסף בן-מתתיהו;

חיי יוסף, תרגם מ' שטיין, תל אביב, תשי"ט.

כוכבי מ', 1972;

"ארץ יהודה", בתוך: מ' כוכבי (עורך), **יהודה שומרון וגולן - סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח**, ירושלים, עמ' 19-89.

מזר ב', 1957;

"עונת החפירות השמינית בבית שערים", **ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה**, כא, עמ' 168-153.

מזר ב', 1986;

"איליו דקברין בבית שריי", בתוך: ב' מזר, **חפירות ותגליות - מסות בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל**, ירושלים, עמ' 121-134.

- נוה י', 1978;
- על פסיפס ואבן, הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים, תל אביב.
סטפנסקי י', 1998;
- "טבריה – כביש 348", חדשות ארכיאולוגיות, קח, עמ' 26–27.
- סטפנסקי י', 1999;
- "שני מאוזוליאה בנבול בית הקברות של טבריה מן התקופה הרומית", עתיקות, 38, עמ' 73*–90*.
- ספראי ז', 1980;
- גבולות ושלטון בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, תל אביב.
ספראי ז', תשמ"ה;
- פרקי גליל, מעלות – ירושלים (מהדורה שנייה).
ספראי ז', תשנ"ג;
- "מתי עברו הכהנים לגליל? תגובה למאמרה של דליה טריפון", תרביץ, סב, עמ' 287–292.
- ספראי ז', 1994;
- "ה'אונומסטיקון' לאוסביוס והיישוב בדרום הר חברון", קתדרה, 72, עמ' 23–33.
- ספראי ש', תשכ"ו;
- "המקומות לקידוש חדשים ולעיבור השנה בארץ לאחר החורבן", תרביץ, לה, עמ' 27–38.
- ספראי ש' וספראי ז', תשל"ו;
- "בית ענת", סיני, עח (א–ב), עמ' יח–לד.
עופר א', 1993;
- הר"הודה בתקופת המקרא, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, כרכים 1–2.
- עמית די ואשל ח', 1996;
- "מרד בר-כוכבא בדרום הר חברון", ארץ-ישראל, כה, עמ' 463–470.
צוק צ', 1987;
- צפורי ואתריה, החברה להגנת הטבע (ללא ציון מקום ההוצאה לאור).
קוסובסקי מ', תשמ"ה;
- אוצר לשון תלמוד ירושלמי – אוצר השמות, ירושלים.
קלאי ז', 1965;
- "חורשה", אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים, טורים 308–309.
קלוזר ע', 1983;
- "בית הכנסת של חורבת רימון, קדמוניות, 62–63, עמ' 65–71.
קליין ש', תרצ"ט;
- ארץ יהודה מימי העליה מבבל עד חתימת התלמוד, תל אביב.
קליין ש', 1967;
- ארץ הגליל, ירושלים (מהדורה שנייה).
שוורץ י', 1986;
- היישוב היהודי ביהודה מלאחר מלחמת בר-כוכבא ועד לכיבוש הערבי, ירושלים.
שוורץ י', 1995;
- "דרום הר חברון בתקופת המשנה והתלמוד", בתוך: ז' ארליך (עורך), פרקים בנחלת יהודה,
קובץ מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית, א, עמ' 239–251.
- שיאון ד', 1998;
- "גלוסקמאות חרס בגליל", בתוך: ש' גיבסון ומי אביעם (עורכים), קברים וקבורה בצפון הארץ
(יום עיון מס' 3 מטעם תחום חפירות וסקר ברשות העתיקות), תקצירי הרצאות, עמ' 24–25.
- שריאבי די ואשל ח', 1998;
- "סוסייה בימי הבית השני", בתוך: י' אשל (עורך), מחקרי יהודה ושומרון – דברי הכנס השביעי,
קדומים-אריאל, עמ' 31–39.